

Karl Heim se verstaan van *tyd* in die debat tussen teologie en natuurwetenskap

J Buitendag
(Universiteit van Pretoria)

ABSTRACT

Karl Heim's understanding of "time" in the debate between theology and natural sciences

*Whereas a preceding article focused on Heim's understanding of "space", this article focuses on "time". It is believed that Heim made an enormous contribution to the debate between theology and natural sciences and that time and space form the fabric of understanding reality. The author interprets Heim's concept of time as a **trajectory of time** which means that a network of linear, cyclical and punctual time is envisaged. Tribute is paid to Moltmann who was a later successor of Heim in Tübingen, and has applied and developed these insights of time in theology.*

What then is time? If no one asks me, I know; if I wish to explain it to one who asks, I know not (Augustinus).

1 INLEIDING

Om die wêreldwye web (WWW) te verken is 'n postmoderne ervaring by uitnemendheid. Tyd en ruimte trek saam in hierdie elektroniese, lae vrystellings- en antistatiese monitor met sy digtheid van soveel miljoen beeldpunte ("pixels") per vierkante sentimeter. Alomteenwoordigheid kry 'n heel nuwe definisie wanneer die individu met die muis in die handpalm, die kuberruimte betree – 'n ruimte wat ongedefinieer is, soos parfuum wat in die lug hang. Die kuberruimte is daarom ook die imaginêre heelal. En jy as virtuele ruimtevaarder ontdek (of skep?) op hierdie verkenningsstog die Mark Shuttleworth in jouself. Meteens tree die supermens in jou na vore as jy die adrenalien van hierdie nuwe werklikheid ervaar. Die "ek" deurgaans 'n proses van *divinisasie* waarin die subjek as 't ware in tydloosheid en ruimteloosheid opgelos word. Vergete is die modernisme se reëls en voorskrifte, se uniformiteit en klassifikasies, se reg en verkeerd. Vandag se markplein is die kuberruimte en die ekonomie word met nuwe reëls bedryf. In kort, die *kuberwêreld* is 'n kultuurmetafoor vir die postmodernisme waarin die klassieke definisies van ruimte en tyd ontbloot word.

Ruimte het eers laat in die Middeleeue sy betekenis van die afstand tussen twee punte op 'n kontinuum gekry. Voorheen was dit suiwer allegories gesien as die baarmoeder van bestaan. In die 17e eeu – op

spoor van Kopernikus, Kepler en Galilei – kry ruimte toe die betekenis van ‘n oneindige uitgebreidheid, leeg en sonder inhoud. Euklides se aksiomas het ook die uitgangspunt vir die rasionalisme van Descartes gevorm. *Tyd* het ook hierdie selfde genealogie deurgegaan. Aanvanklik was dit ritmies ervaar, geskoei op die seisoene van die natuur. Die kerk het dit as liturgiese tyd in terme van die heilsgebeure verstaan. Die geloof het sin aan tyd gegee deur die protologie en veral die eskatologie deel van alle tydsverstaan te maak. Tyd was sinvol, ‘n eksistensiële aangeleentheid by uitnemendheid. Maar ook dit sou leeg en inhoudloos word – bloot net ‘n rekenkundige formule: $tyd = afstand / snelheid$. Dit het ook meetbaar geword (Heidegger 1992:4E). Tyd het sedert die Verligting ook nie meer ‘n begin nie, nie ‘n einde nie, nie ‘n doel nie en les bes, ook niks met ruimte te doen nie. Kortom, dit is *absoluut* verstaan (Newton). Ek het elders daarop gewys dat *ruimte* en *tyd* die boustone vir enige werklikheidsverstaan is en dus van uiterste belang in enige teologiese diskoers oor die skepping is (Buitendag 2002a). Karl Heim (1874–1958) het die teologiese kontoere van hierdie gesprek met onderskeiding getrek. Dit is my oortuiging dat die debat tussen teologie en natuurwetenskap in die twintigste eeu in Europa basies deur hom geïnisieer is. Vandaar ook ‘n vorige artikel van my wat oor sy verstaan van *ruimte* handel (Buitendag 2002b).

Heim (1934:173) sien die vertrekpunt van sy teologie in die nood van die moderne mens – ‘n mens wat totaal God-loos geword het. Hierdie God-lose mens van die moderne tyd is die sekularistiese mens by uitstek. Die wêreld en die toekoms kom ook nie vir hierdie sekularistiese mens donker of onheilspellend voor nie – inteendeel, alles is vir hom glashelder en deursigtig. Hierdie denke is ook wyer en nader as wat die kerk dalk altyd sal wil besef. Dit neem by die dag toe en die kerk verloor sy rol in die samelewing soos ‘n skip wat besig is om te sink. Die lidmate van die kerk dra hierdie onrus in hulle harte saam (Heim 1935:12). Die kerk bly spook met ‘n uitgediende werklikheidsverstaan wat die kerk en wêreld se gesprek lankal in ‘n selfgesprek binne die mure van die kerk geïsoleer het (Heim 1946:25).

‘n Nuwe werklikheidsverstaan moet die mens en sy wêreld dus deeglik ken. Hiermee begin Heim dan ook ‘n nuwe apologetiek. Dit is eie aan die mens dat hy altyd sekere aksiomas in sy lewe aanvaar (Heim 1935:14). Wanneer hy rekenkundig redeneer, is daar basiese grondstellings; beoordeel hy die optrede van ander, word uit ‘n bepaalde waardesisteem geput. En daarom meen Heim het Luther die mens reg gedefinieer met die stelling dat die mens ‘n wese is met ‘n hart, ‘n verstand en ‘n verbeelding en dat dit gesamentlik sy menswees konstitueer (1935:14). Dit waaraan jy jou hart vasmaak, sê Luther in sy Groot en Klein Kategismus van 1529, is jou God. So het die mens – elke mens

– per definisie dus ‘n bepaalde vertrouensvoorwerp waaruit en waarvoor hy lewe. Die probleem egter wanneer die mens sy norm in homself soek of vanuit homself dink, is dat hy in ‘n ewige spiraal beland: elke outoriteit roep voortdurend ‘n hoër outoriteit op (Heim 1935:21). Die rede hiervoor is dat die werklikheid dialekties van aard is (Heim 1935:23). Rus en onrus bestaan by grasia van mekaar en die een kan net in terme van die ander beskryf en herken word. Weselik is dit een en dieselfde saak, maar die polariteitsbeginsel hef die indifferensietoestand op en aktiveer hierdie nimmereindigende dialektiese proses. En dit is die stryd van die mens: sy bestaan is die ewige ossillasie tussen hierdie twee pole, die pendule-beweging tussen twee uiterstes (Heim 1935:27). Sekularisme is dan nou daardie pogings van die mens om hierdie stryd sêlf te stry met beginsels wat hyself daargestel het.

2 **TEOLOGIE EN NATUURWETENSKAP**

Heim meen hierdie omvattende wêreldbeeld moet daarom juis met ‘n ander, ewe of meer, omvattende wêreldbeeld vervang word. Die Christelike geloof se gesprek moet dus komprehensief en inklusief wees – van die spiraalnewel af tot by die elektron (Heim 1946:26). ‘n Onverskillige terugtrekking van die Christelike geloof kan nie anders as om in ‘n ongeloofwaardige ghettobestaan te verval nie. Daarom gaan dit vir Heim om die geloofwaardigheid van die Christelike geloof *in* hierdie wêreld en is die tragiek van sy dag vir hom dat die teologie esoteries bedrywe word; dit is immers waarom die teologie volgens hom aan ‘n universiteit ‘n leerstoel durf beklee: ook die ander wetenskaplike dissiplines moet immers by die teologie se ondersoek kan baat (Heim 1946:27). ‘n Oortuiging wat Thomas F Torrance (1980:5-14) ook pertinent huldig. Wat Einstein met sy verstaan van ruimte en tyd in die fisika reggekry het, het Heim in die filosofie en teologie verdiskonteer – selfs *voortuitgeloop* (Köberle 1979:54). Heim (1932:19) plaas duidelik ‘n geweldige hoë premie op die intellektuele gewete van die gelowige. Die denkmontlikheid van die gelowige durf dus nooit verontagsaam word nie.

Heim bedoel geensins om die bevindinge van die natuurwetenskap te verpopulariseer nie. Nee, hy wil aantoon dat die rede en die geloof sáám die werklikheid beskrywe en die een kan nie sonder die ander funksioneer nie. Dit gaan nie hier om alternatiewe nie, maar om komplimente (Heim 1952:70). Die koppelwoord “en” bly die sleutelterm. Daar bestaan ‘n hermeneutiese wisselwerking hiertussen en die een word deur die ander aangevul soos die negatief van ‘n foto deur sy positief. Die natuurwetenskap moet besef dat die werklikheid wat as objek bestudeer word, beperk en begrens is, want die oomblik wanneer dit nie gebeur nie, kan daar nie ‘n anderkant wees waar die hierdie-kant nie strek nie; dit bring dan natuurlik, in die woorde van D F Strauß, ‘n “woningnood

vir God” te weeg (Heim 1934: 40). Die brandende uitdaging van die teologie is dus om ‘n werklikheidsverstaan daar te stel waarin God in die wêreld ‘n plek kan vind sonder dat Hy panteïsties daarmee vereenselwig of deïsties daaruit geannuleer word (Heim 1934: 47).

Hierdie is die voorvrae, die *prolegomena*, wat ter sake is (Heim 1946:32). Daar moet dus ‘n uitgangspunt verkry word wat nie bloot met gunstige konjunkte die ongunstige konjunkte vul nie (Heim 1946:33). Heim soek na ‘n terrein wat buite die natuurwetenskap lê, maar binne die wêreld (Heim 1946:35). Die gesprek met die natuurwetenskap moet dus ‘n dimensie aantoon wat nie net die onobjektiveerbare “ek” bevat nie, maar ook die teenwoordigheid van God. ‘n Dimensie moet ontbloot word waar die uitgeslote derde moontlikheid van polariteit wel bestaan en ‘n sintese daarstel wat die spanning kan oplos. Dit wat die mens in sekularisme nastreef om self te ontwikkel, maar nooit in kan slaag nie, moet aangetoon word as synde Gods werklikheid (Heim 1946:210).

3 DIE OOMBLIK AS PERSPEKTIEWIESE WÊRELDMIDDEL-PUNT

Die vraag moet gevra word wie of wat die spilpunt van die werklikheid is. Heim (1946:36) antwoord dat die primêre gegewenheid van ons bestaan nie die wêreld rondom ons, of die sterreheem bokant ons is nie; dit kan alleen ons self wees. Dit is die archimediese basispunt vir ons omgang met die werklikheid. En hierdie ek is totaal ónobjektiveerbaar; ek is nóg aan my liggaam gelyk nóg aan my bewussyn. Van hierdie perspektiewiese punt kan slegs oordragtelik en indirek gepraat word. Afgesien van die feit dat hierdie punt onsienlik en onbepaalbaar is en dus geen matematiese uitgebreidheid het nie, is verdere eienskap daarvan dat dit die oorgang van die toekoms na die verlede is. Dit is dan die sogenaamde *Jetztpunkt* (Heim 1946:64). Ten spyte daarvan dat die logika of die natuurwetenskap geen beswaar daarteen het dat die “ek” met ‘n ander “ek” gewissel word nie, kan dit eenvoudig nie. Ek is onvervangbaar aan my hede verbind. Ek is die middelpunt van my tydlyn. Ek staan stil soos op ‘n brug en die tyd vloei soos die rivier vanuit die toekoms na die verlede toe, by my verby (Heim 1946:130). Mens kan dit met die as van ‘n tolletjie vergelyk waaromheen dit draai terwyl die garing afwen. Namate die garing afrol, gaan die punte daarop al hoe verder van die as van die tolletjie af weg – die pad van die verlede.... Die toekoms weer, is as ‘n diep geheimenis in die onafgewende garing opgesluit (Heim 1946:66). Potensieel dra hierdie punt nou alles wat was, is en sal wees. Verlede kan nie verlede wees sonder dat ek my stempel daarop afgedruk het nie. Die toekoms is duidelik ook nie gepredestineer nie, dit is *eo ipso* oop. *Die wêreld is daarom nie, maar word* (Heim 1951:41). Ja, ek bepaal die toekoms (Heim 1946:201). Daarom is die tyd nie net ‘n

tweevoudige wisselverhouding nie, maar die wisselverhouding *self* (Heim [1904]1980:51). Die verhouding tussen God en sy skepping is daarom geen *analogia entis* nie, ook geen *analogia relationis* nie, maar die *relatio self*. Dit noem Heim *ruimte*.

Die voorrangsposisie wat die nou-punt as konstituerende spil het, is dus heel kontingent (Heim 1934:149). Die jaar 2003, of enige ander jaar, het immers geen intrinsieke kwaliteit om dit as voortdurende hede te waarborg nie. Die willekeurigheid van hierdie punt word bepaal deur die wordingsproses wat moontlikheid in werklikheid omsit. Dit beteken dat ons elke oomblik uit ‘n toestand – wat nog net apofaties of negatief beskrywe kon word – tree, net omdat nog geen punt op die tydslyn daaraan toegeken is nie. Bestaan is dan nou die voortdurende “ontvang” van ‘n sodanige punt. Heim leun hier swaar op Heidegger wanneer hy sê dat bestaan wesenlik ‘n geworpenheid in tyd is (Heim 1934:150). Heidegger (1992:10E) stel dit so: “The *authenticity of Dasein* is what constitutes its *most extreme possibility of Being*”.

Hierdie laaste moment kan plasties uitgedruk word wanneer ons dit metafories vergelyk met die oomblik wanneer iemand uit narkose ontwaak: vir ‘n oomblik bevind so iemand hom verdwaasd “buite” ‘n nou-punt, maar tel die drade van die verlede byna onmiddellik weer op om sy perspektiwiese punt te bevestig. *Dasein* is dus nie gelyk aan die *Da* waarin die mens geworpe is nie; dit is ‘n soort van sekondêre tuiste van die ware ek. Aan hierdie plek in die perfektumsfeer is ek “noodlotagtig” verbind (Heim 1946:50). Tog is ek nie aan hierdie lot identies nie en onderskei ek my daarvan presies soos ‘n toneelspeler hom van sy rol onderskei (Heim 1946:130). As ons aanneem dat die werklikheid, eendimensionaal beskryf, ‘n tydslyn is wat na albei rigtings die oneindige in strek en my nou-punt die onderskeid tussen verlede en toekoms is, tussen hier en daar, dan moet ons ook aanneem dat ek so eksistensiële in hierdie punt betrek is dat ek hoegenaamd nooit ‘n onbevange uitspraak kan maak nie.

4 POLARITEIT AS TYDSMODUS

Die werklikheid kan nie anders verstaan word as juis deur polariteit nie. Aldrie die moontlike verhoudingsmodi word hierdeur bepaal: of dit nou die namekaar van gebeure op die tydslyn is, en of dit nou die langsmekaar van voorwerpe in die liggaamruimte is, en of dit nou die radikale konkurrensie van die wisselverhouding in die presenssfeer is. Die pole sluit mekaar altyd uit, maar bepaal mekaar eweneens. A verdruk B, maar kan ook nie daarsonder nie (Heim 1946:172). Die belangrike is dat hierdie beginsel juis as die skeppingsbeginsel verstaan moet word.

Die vraag is nou natuurlik hoe Heim dit uitwerk. Reeds die jongere Heim ([1904]1980:77) het al bepaal “der Raum ist eine Zeit zweiten Grades”. Dit beteken dat tyd alle vorm bepaal (Vergelyk weer die voorbeeld van die plat skyf met verskillende kleure in sy onderskeie sektore; hoe vinniger die skyf nou om sy as tol, hoe meer vervaag individuele kleure totdat alles uiteindelik slegs een kleur is). Omdat tyd nou die inhoude onderskei, bepaal dit dus vorm (Heim [1904]1980:57). Ruimte word dus in terme van gelyktydigheid verstaan: alles wat op dieselfde oomblik bestaan, kan immers slegs *ruimtelik* onderskei word. Relatiwiteit in tyd is dus verantwoordelik vir relatiwiteit in ruimte. Aanskoulik beskrywe Heim ([1904]1980:77) die skepping as twee tydslynies wat uit hulle toestand van indifferensie uitgeroep is en die ontmoeting daartussen tot ruimte en vorm gelei het. En God het gesê, laat daar ligte wees aan die hemelgewelf,

“[u]nd die Töne stiegen erlöst aus dem Gefängnis der Zeit in die strahlende Raumfreiheit herauf, umschlangen sich leuchtend und tanzten Farbenreigen und durchflogen lichtüberströmend die allumspannende Weite. Und die Strahlen ballten sich zu Sonnen...”

Die onmoontlikheid van ‘n kousaliteitsketting het die fisika duidelik aangetoon. Die filosofiese polariteitsbeginsel bevestig hierdie standpunt. Presens en perfektum as komplementêre begrippe is ‘n eenheid. Die een kan nie sonder die ander nie (Heim 1935:27). Tydsverloop is alleen moontlik omdat dit teen ‘n ander afgegrens kan word. Daarom is ‘n eerste punt van die tydsverloop onmoontlik. Indien alles die resultaat van ‘n voorafgaande werking is, stuit mens by ‘n sirkel. Filosofies is dit nou logies vir Heim (1935:29) dat ‘n eksterne faktor die tydindifferensie moes geaktiveer het om ruimte en vorm tot gevolg te kon hê. Die oomblik toe tyd geaktiveer is, het dit egter outark geword.

Hierdie wisselverhouding staan ook bekend as *Die Weltformel*, mits dit natuurlik in ‘n grondverhouding tot ‘n ander staan wat verandering kwalifiseer en yk (Heim [1904]1980:105). Hierdie voorwaarde kan vergelyk word met iemand wat ‘n leer (wil) bestyg: terwyl sy hande en voete wissel is dit nog nie te bepaal of hy styg en of hy daal en of hy op dieselfde plek bly nie, omdat sy hande en voete in ‘n onderlinge verhouding tot mekaar staan en weliswaar kan wissel sonder enige posisieverandering. Wanneer daar egter ‘n derde faktor buite hierdie eenheid bygevoeg word, byvoorbeeld die grond, kan eers bepaal word of posisieverandering ingetree het of nie (Heim [1904]1980:44). Die drie stappe vir skeppende ossillasie is dan: ‘n gegewe wisselverhouding, uitsluitel dat die *status quo* moet verander, en dat een pool uit die verhouding moet uittree en in ‘n nuwe verhouding tereg moet kom. So word wat

potensialiteit was, nou realiteit (Heim [1904]1980: 105). Elke antwoord skep 'n nuwe verhouding en dus 'n nuwe polariteit en so word *ad infinitum* voortgegaan. Die polariteitsbeginsel word die moederskoot wat die werklikheid baar.

Tog moet daar iewers 'n soort kleim in hierdie oneindige proses afgesteek word. Ervaring kom tot stand wanneer 'n bepaalde pool uit die verhouding tree en 'n nuwe verhouding vorm. Daar moet egter besluit word watter pool uit die verhouding sal tree, wanneer en waarheen. Hierdie besluit kom van die perspektiwiese middelpunt af. Die wil is soos die blits van die weerlig en die aksie wat daarop volg, soos die donderslag daarna (Heim 1946:69). Die aksie slaan altyd in die perfek-tumsfeer neer en word nie meer gewil nie, maar net geken (Heim 1934: 185). So vorm die *wil* dan die brug tussen die twee sfere. Die wil skryf hierdie kreatiewe ossillasieproses voor en dit is net moontlik omdat die toekoms wesenlik oop is. Aangesien die wil dus die deurslaggewende faktor is, bestaan dit in die eintlike werklikheid (Heim 1946:90) en is daarom ook onobjektiveerbaar (Heim 1946:70). Daar is soveel wille as wat daar perspektiwiese middelpunte is en die getal daarvan is soveel as die dinge waarop ek my oë kan laat rus. Elke ruspunt is so sentraal in sy wêreld soos die middelpunt van 'n hol bal waarvan die radius oneindig is. Die grense of omtrek van hierdie "bal" word deur die wil gekonsi-pieer. Dit is wel moontlik dat 'n besluit deur 'n konglomeraat van wille geneem kan word, selfs deur die noodlot, maar tog beleef elke wil dit as sy besluit (Heim [1904]1980:117). Een wil kan ook op 'n aantal ander wille beslag lê en dit selfs met demoniese krag instrumenteel aanwend (Heim 1946:78). Die vraag kom nou byna vanself op, wat behoort ek te wil? Watter norm gebruik ek om die regte wil te yk (Heim 1934:192)?

5 VERTIKALE EN HORISONTALE TYD¹

God se openbaring is wesenlik God se spreke (Heim 1935:169). Dit wil sê dat sy openbaring geen voorwerp is nie, maar 'n aksie wat tot ontmoeting lei. Ons ontmoet hierdie jy, of dan U, in die Bybelse impe-ratief (Heim 1935:196). Voorwaarde vir die ontmoeting, en dit het ons reeds aangedui, is dat daar natuurlik nie net een dimensie kan wees nie en dat albei aan 'n groter en omvattender dimensie moet partisipeer (Heim 1934:76 ev). God se syn kan nie anders verstaan word as juis in hierdie spreke nie en dit is net moontlik omdat Hy op dieselfde dimensie as ons, voor ons te staan kom. Hierdie spreke van God – omdat Hy self, alhoewel nie sy volle self nie (Heim 1935:177), aan die woord is – oor-

1 Hierdie is my begrippe en sistematiesing. Heim is nogal bedag daarop om nie sy tydsverstaan slegs op sekere woorde te bou soos byvoorbeeld Cullmann se *kairos* en *αιών* nie. Vir 'n breedvoerige bespreking hiervan, sien James Barr (1969).

woeker ook altyd sy skeppingsordeninge. Daarom kon Hy byvoorbeeld Abraham beveel het om Isak te offer ten spyte van die vader-seun-verordering (Heim 1935:180). Die ontmoetingspunt (wat in die geheel aan albei kontinuums behoort) is die Heilige Gees (Heim 1935:184). Dit bring mee dat ook vanweë die feit dat spreke eers spreke is as dit gehoor word – anders is dit net maar geluide – die Heilige Gees die spreke en die hoor daarvan bewerk. Tog moet steeds daarmee rekening gehou word dat God soewerein is en dat die toekoms in sy hand is (Heim 1937:205). Heim (1935:187) beklemtoon dat ten einde die Drie-eenheid in ‘n woordteologie tot sy reg te laat kom, die Gees nooit so verstaan moet word as sou Hy nie die Woord van die omvattende syn, naamlik van die Vader kommunikeer nie. ‘n Innerlike gevoel sou vir Heim (1935:193) dus ‘n dwaling wees. Dit beteken dan ook dat Heim nie die Christelike geloof as een van baie godsdienste wil sien nie, “Jesus is nie ‘n God in die Pantheon nie”! Christus word dus in die tyd normatief vir die geloofsgemeenskap tussen God en mens (Heim 1935:64).

Die menslike eksistensie word nou deur vier vrae van algemene menswees, gekarakteriseer: die vraag na die *oorsprong*, *doel*, die *sin* van die skepping asook die vraag na sy plek in die *skepping* (Heim 1935:57). Die antwoorde hierop kan net as Pneumatiese geskenk ontvang word. Al die antwoorde sentreer rondom die kosmiese Christus soos Hy in die eerste hoofstukke van Johannes, Efesiërs en Kolossense beskrywe word (Heim 1935:57). Elke mens vra waarvandaan hy kom, met ander woorde, wat is die oergrond van sy bestaan wat ongeskape is. Die antwoord is in die bopolêre syn van God (Heim 1946:235). Die Bybel gaan hier na ‘n toestand terug waar daar nog geen tyd was nie. Skepping as daad was immers die oorgang tot die polariteit. Aangesien God deur sy Woord geskep het en daar geen teen-wil teenwoordig was nie, het die skepping as objek ook onmiddellik gerealiseer. Dit beteken dat God *ex nihilo* geskape het (Heim 1952:73) in soverre die tyd die eerste skepping was. God het die mens sy perspektiwiese plek op aarde toegeken en dit is die spilpunt vir enige antropologie (Heim 1952:89). God het die wêreld goed geskape, maar vanweë die sonde is dit geperverteer, en so ook die mens se kenvermoë wat nou net tot die derde dimensie kan beleef en kan ken. Die *imago Dei* onderskei die mens in die sin dat die mens gekies is om die *vis-à-vis* vir God te wees, sy *alter ego* waarmee God as gelyke kan kommunikeer (Heim 1952:93). En daarom het die mens ook die *dominium terrae*-opdrag (Heim 1952:94). Hierdie plek van die mens verstaan Heim (1952:94) nie ontologies nie, maar in verhouding tot God, wat dit dus genade maak. Die skepping is vir Heim (1952:95) ‘n etiologie wat ‘n “terugwaarts gekeerde profesie” is. Die doel van die skepping is dominerend in die skeppingsgeloof (Heim 1937:150). Of dit nou die ysdood (Heim 1937:196) en of dit nou die hittedood (Heim 1952:147) is

wat die natuurwetenskap aantoon as die uiteinde van alles, die gelowige weet dat die skepping na ‘n tyd afstuur waar alles in God en God alles in almal sal wees. Dit sal gebeur wanneer God die polariteit met sy meerderde dimensie sal ophef. En die sin van die lewe is dat die gelowige nou in hierdie “brandende eindverwagting” kan leef (Heim 1935:39). Dit maak die spanning, stryd en dood van hierdie tyd draaglik. Die relativisme en positivisme maak dan plek vir die rotsvaste lewe in Christus (Heim 1935:209). En laastens glo die gelowige dat die archimediese punt van die heelal – wat elke mens as anker moet aangryp – alleen God is en kan wees (Heim 1952:132). Hy ken ons plekke op aarde toe en geen toeval of noodlot nie (Heim 1952:244). God se soewereine besluit bepaal die geskiedenis (Heim 1952:98). In die gemeente antwoord ek as gemeenskapswese – ek is ek alleen deur die ander – deurdat Christus in my leef (Heim 1926:27). Dan is ek en Christus gelyktydig (Heim 1935:66). En dan glo ek dat die werklikheid veel omvangryker is as wat die blote oog kan raaksien. Per definisie is geloof dan daardie oortuiging dat die werklikheid poli-dimensionaal is en wel in die sin dat daar ‘n dimensie is wat die polariteit van ons eksistensie transendeer en waarin ons eskatologies sal opgaan. En dit verg die so noodsaaklike beslissing (Heim 1951:165) en ‘n vertrouende wag op die toekoms. Heim verwys in hierdie verband dan ook dikwels in sy werke na Psalm 31 verse 15–17:

“Maar ek vertrou op U, Here, ek sê: U is my God. My tye is in U hand. Red my uit die hande van my vyande en vervolgers! Verskyn tog tot my redding, red my deur u onfeilbare liefde”.

6 TYD VAN VOOR

Juis omdat God Gód is, is daar ‘n voleinding, ‘n eindgerig en ‘n doel van die skepping (Heim 1937:156). Protologie en eskatologie vind hulle sin alleen in God en so kom God se eer alleen Homself toe. Sonder ‘n eskatologie is God ook nie die ewige doel nie. Die toekoms is die ontplooiing van God se plan (Heim 1937:205). Jesus se antwoord aan die hoëpriester dat Hy die Seun van God is (Mark 14 vers 62), is die bewys dat Hy die Heer van die toekoms is (Heim 1937:159), en sluit aan by die bedoeling van die laaste visioen van die Daniëlboek (Heim 1937:160). Jesus se ryk wat nie van hierdie wêreld is nie (Joh 18:36), dui nie op ‘n ander wêreld in die toekoms nie, maar op die wêreld in ‘n ander tyd (Heim 1937:163). So word God se almag dan uitgedruk wanneer sy wil absoluut beliggaam word (Heim 1937:191). Afwagting is die ganse skepping in al sy kosmiese dimensies nou hierna op pad (Heim 1952: 153). Toegepas op Heim se filosofiese onderbou, beteken die eskatologie dat die ganse skepping deur God uit die polariteit opgehef word. Positief beteken dit dat God sigbaar word (Heim 1952:136), en negatief dat die rol van die kerk uitgedien is (Heim 1935:139). Daar sal ook geen tydsindeling wees

nie (Heim 1952:130), want die *nunc aeternum* het in sy volheid aangebreek. Dan kyk en leef alles en almal deur een perspektiwiese middelpunt (Heim 1952:132). Die Heilige Gees laat die verskillende perspektiwiese middelpunte soos konvergerende strale in hierdie punt bymekaarkom (Heim 1935:205). Dit is wanneer Christus alles in almal sal wees.

Uit hierdie sekere toekoms word daar nou terug in die tussentyd geleef (Heim 1937:172). Die tussentyd – die beginpunt was die opstanding en die eindpunt is die openbaarmaking van die oorwinning, die opstanding uit die dood en die magsoorgawe aan die Vader (Heim 1937:175) – is vir Heim die tyd van die Gees (Heim 1935:184) en dus van die gemeente (Heim 1937:83). Die Gees is die krag van God wat die verbinding tussen God en ons in Christus herbevestig en die gemeenskap tussen Christus en sy kerk onderhou (Heim 1935:204). ‘n Oënskynlike probleem, meen Heim (1937:178), is waarom daar in Jesus se eksistensie reeds eskatologiese voleinding ingetree het, maar nie in die skepping ook nie. Hy antwoord dat Jesus se menslike eksistensie uit sy sending verstaan moet word en was afgehandel toe Hy gesterf het en daarom is Hy toe ook opgewek. Die magsopenbaring moes noodwendig op die skuldvergifnis volg (Heim 1937:179). Die tussentyd bestaan nou sodat Jesus as die Versoener en Here verheerlik kan word deurdat die kerk versamel word (Heim 1937:71). Die kerk put sy krag uit die mag wat met die *opstanding* geopenbaar is; dit is die sekerheid dat die sending suksesvol was en dat die skuld opgehef is (Heim 1937:181). Deur die Gees openbaar die kerk nou ‘n warme liefde teenoor dit wat as God se wil herken word; ‘n eskatologiese oorwinning wat antisipatories teenwoordig is (Heim 1937:169). Hiermee bedoel Heim nie ‘n prolepsis as progressiewe realisering van die eskatologie nie; nee, daarvoor is die polariteit te intens. Dit gaan net om die “nuwe organe” van die wedergebore Christen wat hom God se wil laat ken (Heim 1937:185). Die kerk sien God se wil as bolwerk teen die bose in die lewe (Heim 1937:196). Alhoewel lewe en dood nou twee gelykwaardige pole is en al is dit ‘n natuurwetenskaplik uitgemaakte saak dat die wêreld op vernietiging afstuur, weet die kerk dat die dood nie die laaste woord gaan wees nie. Die kerk sien ook iets van God se wil in die aarde, al moet dit soos ‘n stuk metaal totaal oorgesmeed word, want “vlees en bloed kan nie aan die koninkryk van God deel kry nie” (I Korintiërs 15 vers 50) (Heim 1937:200).

7 WAARDERING EN VOORTGAANDE DEBAT

Tyd hou dus die moontlikheid in dat dit die eintlike syn konsipieer, of dan, dat dit die brug tussen geloof en rede kan span. Dit verbind dus geskiedenis met natuur. Tyd word vandag nie meer in Newton se sin van die woord as ‘n soort leë, inhoudlose aangeleentheid beskou nie. Soda-

nige tyd is immers geslote deurdat dit alles wat nuut is, ontken. Nee, tyd het, of liewers is, die potensiaal van alle werklikheid. Dit is veel meer as 'n formule waaraan beweging geyk word. Tyd is die beweging van die dinge self, die uitdrukking van die syn. Dit is daarom nie 'n liniêre suksesie van verlede-hede-toekoms nie, maar 'n dinamiese netwerk van voor.

Kom ons sê dit in die begrippe van A M K Müller (1985:48-52): tyd is sowel die *materiaal* as die *horison* van alle syn. Dis hier waar die kwantumteorie se komplementariteitsbeginsel ter sprake kom deurdat die werklikheid in die onderlinge verhoudings van subjek en objek lê. Pannenberg (1990) by name, doen moeite om in hierdie verband ook die fisika se veldteorie in hierdie opsig diensbaar vir die teologie te maak). Daarom is Kant ([1934]2000:A32) se tydsverstaan ook ontoereikend wanneer hy sê, "Time is nothing else than the form of the internal sense, that is, of the intuitions of ourselves and of our internal state". Die horison van tyd kan nòg deur die subjektiewe ego (Kant) vervang word, nòg deur die individuele eksistensie (Heidegger). Tyd is, of liewer *word*, altyd meervoudig, deurdat vorm en inhoud daardeur en daarin ontstaan. Wie dus byvoorbeeld "God" (vorm) sê, moet "Vader" (ontmoeting) byvoeg. Heim is dus reg om die belewenis van die syn *qua* tyd te verstaan met die Heilige Gees as die vertrekpunt vir ons spreke oor God en werklikheid. (Een ander interessante implikasie hiervan vir die teologie is dat daar nie meer so dispaaraat van die sinchroniese en diachroniese fases van Bybeleksegese gepraat kan word nie. Waar die geskiedenis staties gestol word, daar is betekenisverlies noodwendig. Tyd is altyd immers relatief tot die waarnemer²).

Die volgende wyses van tydsverstaan het uitgekristalliseer:

- *Liniêre tyd* (verlede \Rightarrow hede \Rightarrow toekoms). Hier het ons soos die pyltjies ook aandui, die oneindige kontinuum wat die toekoms in strek. Dit maak tyd ook inhoudloos en eksak.
- *Punktuele tyd* (verlede \Leftarrow hede \Rightarrow toekoms). Die spilpunt is die hede en het daarom 'n tweerigting verkeer tot gevolg. Verlede is bloot *memoria* en toekoms is *expectatio* (Augustinus).
- *Sikliëse tyd* (verlede \Leftarrow hede \Leftarrow toekoms). Hierdie is 'n geslote tydsverstaan omdat alles wat was, weer sal wees. Dit gee dus voorrang aan die verlede omdat alle toekoms eintlik maar net nog-nieplaasgevonde geskiedenis is.

2 Sien hiervoor Le Roux (2002) se artikel oor Gadamer en die Ou Testament.

Tydstrajek³ (verlede \Rightarrow hede \Leftarrow toekoms)

↓ ↑

verlede \Rightarrow hede \Leftarrow toekoms

↓ ↑

verlede \Rightarrow hede \Leftarrow toekoms.....n).

Hiermee het ons ‘n kombinasie van al bogenoemde horisontale en vertikale permutasies. In plaas daarvan dat die sirkel sluit soos in die geval van sikliese tyd, is dit oop na voor en is wat Heim onder eskatologiese tyd sou verstaan. Dit loop dus sinvol uit op die toekomstige spanningslose *nunc aeternum*. Jürgen Moltmann – latere opvolger van Karl Heim se leerstoel in Sistematiese Teologie aan die universiteit van Tübingen – is van die enkele teoloë wat die hedendaagse verstaan van tyd diensbaar vir die teologie probeer maak. Barth en Bultmann byvoorbeeld het eskatologie *bo* die tyd verstaan en Schweitzer en Cullmann weer *in* die tyd. Eersgenoemde fokus op die vertikale oomblik en laasgenoemde op die horisontale verloop. Wanneer Moltmann oor *tyd* praat – en dit doen hy haas in elke boek van hom, spesifiek so in sy skeppingsleer (1985) en eskatologie (1996) – onderskei hy prinsipiëel tussen *adventus* en *futurum* en kan ook sê dat God se syn juis in sy koms is (“God’s being is in his coming, not his becoming”). Eskatologie is nie buite die tyd nie, ook nie in die tyd nie, maar *van* die tyd. Dit is die *novum ultimum* of die *extra nos* van Sauter (1999:114).

Moltmann val terug op Augustinus se belangrike insig: *in tempore, cum tempore*. Tyd is ook geskape en in die ewigheid geplaas. God moes sy ewigheid as ‘t ware eers ingeperk het om tyd vir tyd te maak (anders sou dit ewigheid wees)! Hierdie is die oerbegyn en het temporele tyd dus voorafgegaan. Dit is die sogenaamde *dubbele tyd* van die skeppingswerk van God. Omdat alles in dualiteite geskape is (bv hemel en aarde) en slegs die Sabbat alleen staan, wil Moltmann nou die inwoning van God (*shekinah*) as die pendant van die Sabbat beskou. Dit is dan vervulde tyd en verwysende na Psalm 132:13, sien Moltmann (1996:266) hier dat *ruimte* eskatologiese tyd komplementeer. In plek van die verwoesde tempel in Jerusalem, het Israel die Sabbat as die “setel in die tyd” gehad. Die teenwoordigheid van God in ruimte het oorgegaan in ‘n teenwoordigheid in tyd. Die Sabbat in die tyd roep om die eskatologiese *shekinah*. Teologies word tyd en ruimte dus hiermee versoen.

3 Vir ‘n volledige bespreking van tyd soos vandag deur die fisika verstaan, sien byvoorbeeld Hawking (2001), Deutsch (1997) en Barrow (1994). Peacocke (2001) pas dit intelligent toe op die teologie.

Die volgorde *verlede–hede–toekoms* korrespondeer aan *noodwendig–werklik–moontlik*. Omdat die tweede wet van die termodinamika (entropie-beginsel) bepaal dat die volgorde slegs één rigting is en jy nie terug kan gaan in tyd nie, gee dit *potensialiteit* ‘n bepaalde ontologiese voorrang bo werklikheid en noodwendigheid. Die toekoms is dan die bron van alles en die hede die konstituerende oomblik (vergelyk Heim se tolletjie garing wat afwen). Die subjek as die perspektiwiese middelpunt vorm die knooppunt op die tydsnetwerk en kry ons ‘n persoonlike toekoms in die verlede en ‘n persoonlike verlede in die toekoms en kom die ewigheid prolepties in die tyd in (Pannenberg 1990:91-109). Dít is die *nunc aeternum*, oftewel die *kairos* (Moltmann 1996:290-293). Maar dit beteken nie die eskatologie gaan in die oomblik in *op* nie! Anders verloor ons die dimensies van verlede en toekoms. Met die wederkoms gaan ons tyd eers oor in *æoniese* tyd – ‘n begin sonder ‘n einde! Kortom: “Theology needs a specific sense of time, oriented toward the one who ‘gives us time’” (Sauter 1999:125).

Literatuurverwysings

- Barr, J 1969. *Biblical words for time*. London: SCM.
- Barrow, J D 1994. *The origin of the universe*. London: Orion House.
- Buitendag, J 2002a. Die dans van die Christen: Die genealogie van tyd en ruimte in ‘n postmoderne samelewing. *HTS* 58(3), 940-955.
- , 2002b. Karl Heim se verstaan van “ruimte“ in die debat tussen teologie en natuurwetenskap. *Verbum et Ecclesia* 23(2), 291-304.
- Deutsch, D 1997. *The fabric of reality*. London: Penguin Books.
- Hawking, S 2001. *The universe in a nutshell*. London: Bantam.
- Heidegger, M 1992. *The concept of time*. Oxford: Blackwell.
- Heim K [1904]1980. *Das Weltbild der Zukunft*. Wuppertal: Ausaat.
- , 1926. *Glaube und Leben. Gesammelte Aufsätze und Vorträge*. Berlin: Furche.
- , 1932. *Leben aus dem Glauben. Beiträge zur Frage nach dem Sinn des Lebens*. Berlin: Furche.
- , 1934. *Glaube und Denken. Der evangelische Glaube und das Denken der Gegenwart 1*. Berlin: Furche.
- , 1935. *Jesus der Herr. Der evangelische Glaube und das Denken der Gegenwart 2*. Berlin: Furche.
- , 1937. *Jesus der Herr. Der evangelische Glaube und das Denken der Gegenwart 3*. Berlin: Furche.
- , 1946. *Glaube und Naturwissenschaft. Der Evangelische Gegenwart 4*. Hamburg: Furche.
- , 1951. *Die Wandlung im Naturwissenschaftliche Weltbild. Der evangelische Glaube und das Denken der Gegenwart 5*. Hamburg: Furche.

- , 1952. *Weltschöpfung und Weltende. Der evangelische Glaube und das Denken der Gegenwart* 6. Hamburg: Furche.
- Kant, I [1934]2000. *Critique of Pure Reason*. A revised and expanded translation based on Meiklejohn, ed. by Vasilis Politis. London: Everyman.
- Köberle, A 1979. *Karl Heim. Leben und Denken*. Stuttgart: J F Steinkopf.
- Le Roux, J H 2002. Hans-Georg Gadamer en die Ou Testament. *Verbum et Ecclesia* 23(2), 383-392.
- Moltmann, J 1985. *Gott in der Schöpfung*. München: Chr. Kaiser.
- , 1996. *The coming of God*. Minneapolis: Fortress Press.
- Müller, A M K *et al* 1985. *Schöpfungsglaube heute*. Neukirchen: Neukirchener-Vluyn.
- Pannenberg, W 1990. *Metaphysics & the idea of God*. Edinburgh: T&T Clark.
- Peacocke, A 2001. *Paths from science towards God*. Oxford: Oneworld.
- Sauter, G 1999. *What dare we hope?* Harrisburg: Trinity Press.
- Torrance, T F 1980. *The ground and grammar of theology*. Edinburgh: T&T Clark.